

**ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ**

6

Γενική επιμέλεια έκδοσης:
Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν

Επιμέλεια κειμένων:

Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας: Γιάννης Βαραλής, Γιώργος Κουτσουφλάκης,
Ιφιγένεια Λεβέντη, Γιάννης Λώλος, Ιφιγένεια Τουρναβίτου, Γιάννης Τσιουρής
Διεύθυνση Εκδόσεων και Ψηφιακών Εφαρμογών ΟΔΑΠ: Βασιλική Κρεββατά

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ (με αλφαβητική σειρά)

Βαϊοπούλου Μαρία, Βαραλής Ιωάννης, Βασιλάκη Μαρία, Καλαμαρά Παρασκευή, Καραντζαλη Ευθυμία,
Λεβέντη Ιφιγένεια, Λώλος Ιωάννης, Μαζαράκης Αινιάν Αλέξανδρος, Μαντζανά Κρυσταλλία, Μπάτζιου
Ανθή, Ντάρλας Ανδρέας, Παλαιοθόδωρος Δημήτρης, Σίμωνι Αγγελική, Τουρναβίτου Ιφιγένεια, Χαραμή
Αλεξάνδρα, Ψάλτη Αθανασία

Σελιδοποίηση: ΙΔΕΑ & ΤΥΠΟΣ – Φίλιππος Σπ. Λένης

Εκτύπωση: ΕΝ ΤΥΠΩ Καλογερόγιαννης

© Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων (Ο.Δ.Α.Π.) και Εργαστήριο Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Οι περισσότερες ανακοινώσεις ανασκαφών ή αντικειμένων έχουν προκαταρκτικό χαρακτήρα και για οποια-
δήποτε αναδημοσίευσή τους χρειάζεται η άδεια του συγγραφέα.

ISBN SET: 978-960-386-469-1
ISBN ΤΟΜΟΣ Ι: 978-960-386-470-7
ISSN: 1790-7039

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
6

2018

Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης

Βόλος 1-4.3.2018

Τόμος I: Θεσσαλία

ΑΘΗΝΑ

2022

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ Ι. ΘΕΣΣΑΛΙΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ

Χαιρετισμός της Πολυξένης Αδάμ-Βελένη, Γενικής Διευθύντριας Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού	13
Πρόλογος του Α. Μαζαράκη Αινιάνος, Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας ΠΘ	15-16
Ανετάκης, Μιχάλης – Αλεξίου, Νεκταρία – Ραφτοπούλου, Μαριάνθη , Ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό της Νεράϊδας στη Λάρισα. Το οικόπεδο Παπαγεωργίου	17-28
Πεντεδέκα, Αρετή , Συνέχειες και ασυνέχειες στη Νεολιθική κεραμική της Δυτικής Θεσσαλίας: Η Περίπτωση της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου	29-36
Τουφεξής, Γεώργιος – Μπατζέλας, Χρήστος – Bernhard, Weninger , Οικιστική οργάνωση, στρωματογραφική ακολουθία και χρονολογικό πλαίσιο της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου κατά τη Νεολιθική περίοδο	37-48
Alram-Stern, Eva , The house model of Platia Magoula Zarkou, the figurines and their meaning.	49-58
Reingruber, Agathe – Toufexis, Giorgos – Valkaniotis, Sotiris – Manakos, Antonis , The basins of Sykourio and Elateia in Northeastern Thessaly: An attempt at reconstructing the (pre)historic landscape.	59-70
Αλεξίου, Νεκταρία , Ανασκαφικές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή του στρατιωτικού αεροδρομίου Λάρισας	71-82
Καρλιγκιώτη, Άννα – Τριανταφύλλου, Σέβη – Τουφεξής, Γιώργος , Η μεταχείριση των νεκρών στη Νεολιθική Θεσσαλία. Τα δεδομένα μέχρι σήμερα και η μελέτη των σκελετικών καταλοίπων από την ευρύτερη περιοχή Λάρισας	83-98
Βουζαζάκης, Κωνσταντίνος , Προϊστορική εγκατάσταση στη θέση «Βούρλα» Φίλιας, ΠΕ Καρδίτσας	99-110
Κραχτοπούλου, Αθανασία – Orengo, A., Hector – Δημουλά, Αναστασία – Garcia-Molsosa, Arnau – Παλαιοχωρίτης, Κώστας – Σαριδάκη, Νίκη , Τα μυστικά του κάμπου – η Νεολιθική	111-122
Δημουλά, Αναστασία – Σαριδάκη, Νίκη – Βλιώρα, Ευαγγελία – Παπαδιάς, Γιάννης , Τα μυστικά του κάμπου - Η μελέτη της κεραμικής	123-136
Θεογιάννη, Λευκή – Σοφιανού, Φωτεινή , Αρχαιολογικό κτηματολόγιο: αφορμή για νέες προσεγγίσεις στην έρευνα των Νεολιθικών οικισμών της δυτικής Θεσσαλίας	137-151
Φασούλας, Αργύρης , Η ειδωλοπλαστική της Νεολιθικής Θεσσαλίας: κατασκευή, οργάνωση και λειτουργία	153-162
Ροντήρη, Βάσω – Ασδεράκη, Ελένη , Τεχνολογικές προσεγγίσεις της νεολιθικής κεραμικής από τη Θεσσαλία με τη βοήθεια μη καταστροφικών αναλυτικών μεθόδων	163-172
Μπάτζιου, Ανθή – Τουρναβίτου, Ιφιγένεια – Αγνωσιώτης, Δημήτρης – Bartek, Lis , Ο Μυκηναϊκός οικισμός στα Πευκάκια (2012-2017)	173-182
Σκαφιδά, Ευαγγελία – Καρναβά, Άρτεμις – Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη, Ελένη – Rehren, Thilo – Βαξεβανόπουλος, Μάρκος – Αγνωσιώτης, Δημήτρης – Καρούζου, Ελένη – Γεωργίου, Ιάκωβος – Μυλωνά, Δήμητρα – Τρανταλίδου, Κατερίνα , Ο οικισμός της Ύστερης Εποχής Χαλκού στο Κάστρο Παλαιά Βόλου: αποτελέσματα του ερευνητικού διεπιστημονικού προγράμματος και των προσφάτων ερευνών, 2015-2017	183-194
Αλεξάνδρου, Σταματία , Κτιστός θαλαμοειδής τάφος από το Διμήνι	195-206

Ρουσιώτη, Δήμητρα , Ανασκαφική έρευνα του Ν. Βερδελή στη νότια Μαγνησία (1951-1953): ο θολωτός Μυκηναϊκός τάφος στους Αγίους Θεοδώρους	207-216
Τουρναβίτου, Ιφιγένεια – Τουφεξής, Γεώργιος , Ο Μυκηναϊκός οικισμός στο Μακρυχώρι Λάρισας (2015-2017)	217-230
Τουρναβίτου, Ιφιγένεια , Intra muros ταφές στους οικισμούς της Μυκηναϊκής Θεσσαλίας. Ασύνειδη συνύπαρξη η ιδεολογικός συντηρητισμός; Η περίπτωση του μυκηναϊκού οικισμού στο Μακρυχώρι Λάρισας	231-246
Βαϊοπούλου, Μαρία , Πέντε χρόνια ανασκαφικών ερευνών στον οικισμό της Εποχής Χαλκού στην θέση «Ασβεσταριά» Πετρωτού, Τρικάλων	247-255
Ζαφείρη, Δέσποινα – Τριανταφύλλου, Σέβη – Βαϊοπούλου, Μαρία , Μελέτη σκελετικών καταλοίπων από το Πετρωτό του νομού Τρικάλων	257-267

ΚΛΑΣΙΚΑ

Τριανταφυλλοπούλου, Πελαγία , Ταφικά σύνολα της ιστορικής περιόδου της Ιωλκού	269-282
Νικολάου, Ελισάβετ – Κραβαρίτου, Σοφία , Επιτύμβιες στήλες από το βόρειο νεκροταφείο της αρχαίας Δημητριάδας. Μια πρώτη προσέγγιση	283-292
Αραχωβίτη, Πολυξένη – Έλληνα, Πολυξένη – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα , Υπέρεια κρήνη Φερών-Βελεστίνου. Νέα αρχαιολογικά δεδομένα	293-308
Ευσταθίου, Δέσποινα – Ανετάκης, Μιχάλης , Οχυρωμένη θέση στην περιοχή Νεράιδας Αλμυρού	309-316
Αγνουσιώτης, Δημήτρης – Ευσταθίου, Δέσποινα – Ροντήρη, Βάσω , Μαγούλα Πλατανιώτικη: νεώτερα δεδομένα και προοπτικές	317-328
Tziafalias, Athanasios – Helly, Bruno , Une borne domainiale trouvée à Arménio Larisis et l'extension du territoire de Larisa au 3e s. av. J.-C.	329-338
Κατακούτα, Στέλλα , Αγροτικό συγκρότημα ελληνιστικών χρόνων στην περιοχή Γυρτώνης Λάρισας	339-348
Βήτος, Γεώργιος – Εξάρχου, Ουρανία – Τσιάκα, Ασημίνα , Ταφικά σύνολα από το ελληνιστικό συγκρότημα στη θέση «Χάνι της Κοκκώνας» στην κοιλάδα των Τεμπών	349-360
Ντάσιος, Φώτης , Η θεσσαλική «Μινύη» της επιγραφής IG IX 2,521	361-365
Πανάγου, Μαρία , Κορινθιακός αρύβαλλος με παράσταση κνηγιού κάπρου	367-376
La Torre, Gioacchino, Francesco – Karapanou, Sophia – Alexiou, Nektaria – Noula, Vassiliki – Toscano, Raffa, Alessio , The Skotoussa Archaeological Program: First results	377-386
La Torre, Gioacchino, Francesco – Karapanou, Sophia – Venuti Marta , The archaeological profile of Skotoussa four years after the start of the Italian-Greek program	387-395
La Torre, Gioacchino, Francesco – Karapanou, Sophia – Noula, Vassiliki – Campagna, Lorenzo – Miano, Marco – Papale, Mariacristina , Skotoussa: The excavation at the Hellenistic public building (Sector A), 2014-2017	397-406
Toscano, Raffa, Alessio , The fortification of Skotoussa and the excavation of the Eastern Gate	407-416
Puglisi, Mariangela , Preliminary notes on the mint of Skotoussa (Thessaly) and coin circulation in the area	417-425
Bishop, Katherine – Karapanou, Sophia – Millions, Kristen , Birds, bones, and bowls: collaborative research of Archaic burials at the Stavros cemetery in Thessaly	427-435
Καραγιαννόπουλος, Χρήστος – Κασίδα, Ιωάννα , Ταφές και ταφικά έθιμα στο νεκροταφείο Πρωτογεωμετρικών - κλασικών χρόνων στην Ανάβρα Καρδίτσας (Δυτική Θεσσαλία)	437-449

Καραγιαννόπουλος, Χρήστος – Παλαιοθόδωρος, Δημήτρης , Φάσεις κατοίκησης του οικισμού αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στη Φίλια Καρδίτσας. Η μελέτη της στρωματογραφίας και της σκευής των οικιών 1 και 2.	451-462
Καραγιαννόπουλος, Χρήστος – Κρανίτσας, Κωνσταντίνος , Μελέτη των πηνίων και αγνύθων από τον οικισμό αρχαϊκών-κλασικών χρόνων στη Φίλια Καρδίτσας. Το υλικό από τις οικίες 1, 2 και 3.	463-472
Βαϊοπούλου, Μαρία – Whittaker, Helène – Rönnlund, Robin – Τσιούκα, Φωτεινή – Pitman, Derek – Klange, Johan – Potter, Rich , Το αρχαιολογικό πρόγραμμα «Βλοχός» 2016-2017: τα δύο πρώτα χρόνια της Ελληνοσουηδικής συνεργασίας στον Βλοχό, Π.Ε. Καρδίτσας.	473-482
Μαζαράκης, Αιμιάν, Αλέξανδρος – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα , Ανασκαφές στην Κεφάλα Σκιάθου (2015-2016).	483-492
Μαζαράκης, Αιμιάν, Αλέξανδρος – Αλεξανδρίδου, Αλεξάνδρα , Ανασκαφές στην παράκτια νεκρόπολη της Κεφάλας Σκιάθου.	493-512
Τρανταλίδου, Κατερίνα , Στοιχεία για τους κλάδους της ζωικής παραγωγής στη Σκιάθο των (πρώιμων) ιστορικών χρόνων.	513-527
Τζαβελοπούλου, Κατερίνα , Ρωμαϊκά λουτρά στη Σελινούντα της νήσου Πεπαρήθου (Σκοπέλου) ...	529-535
Παναγιωτοπούλου, Ελένη , Ισοτοπικές αναλύσεις μελέτης μετακινήσεων πληθυσμών κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στη Θεσσαλία.	537-543
Λεβέντη, Ιφιγένεια , Παρατηρήσεις σε θεσσαλικά αναθηματικά ανάγλυφα. Εικονογραφία και λατρεία ..	545-554

BYZANTINA

Σδρόλια, Σταυρούλα , Αρχαιολογικές έρευνες στην παραλιακή περιοχή του Κισσάβου την τριετία 2015-2017.	555-564
Σδρόλια, Σταυρούλα – Τσιάκα, Ασημίνα – Κουτσογιάννης, Δημήτρης – Δαφούλα, Μαρία , Ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Τεμπών. Διαμόρφωση, αποκατάσταση και ανάδειξη ελληνοιστικού ιερού, βυζαντινού ναού και πανδοχείου στην κοιλάδα των Τεμπών στη θέση «Χάνι της Κοκκώνας» ...	565-572
Ντάλλας, Θέμης , Ο προσανατολισμός των παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Νέας Αγχιάλου.	573-580
Σδρόλια, Σταυρούλα – Παλούρη, Άννα , Νέα στοιχεία για τη βυζαντινή Θεσσαλία μέσα από την έκθεση του Διαχρονικού Μουσείου Λάρισας.	581-590
Βαραλής, Ιωάννης , Μαρμάρινη Τράπεζα με ανάγλυφο διάκοσμο από τη Μακρυνίτσα.	591-602
Αναστασιάδου, Αρχοντούλα , Εργαστήριο Μεσοβυζαντινής Εφυαλωμένης Κεραμικής στη Λάρισα ..	603-610
Donato, Eugenio – Sdrolia, Stavroula , Middle Byzantine glazed pottery from the Skoutoussa survey ..	611-619
Βήτος, Γεώργιος – Εξάρχου, Ουρανία , Πήλινοι εγχάρακτοι άβακες επιτραπέζιων παιχνιδιών από τη Θεσσαλία στη μεσαιωνική περίοδο.	621-630
Βλαχάκη, Μαρία , Μεταλλικά αγροτικά εργαλεία στη Θεσσαλία από τους ρωμαϊκούς έως τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους.	631-640
Τσατσούλη, Κωνσταντίνα – Ζαούτσος, Στέφανος – Λαμπάκης, Δημήτριος – Λαμπρακόπουλος, Στυλιανός , Ανασκαφικό ύφασμα: διάσωση και μελέτη. Το παράδειγμα των συρματερών επίρραπτων από την ανασκαφή του Ι.Ν. Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Ασπροκκλησιά Τρικάλων.	641-651
Τσόδουλος, Χ., Κωνσταντίνος , Οι δεσμοί των Μετεωριτικών μονών με τη μεσαιωνική Ήπειρο. Η συμβολή των «Καστηρηνών Πιαννωτών» στη συγκρότηση, οργάνωση και εξέλιξη του Μετεωριτικού μοναχισμού.	653-662
Παπαναστασούλη, Χρ., Γραμμάτω, Η Ι. Μονή του Αγίου Δημητρίου (Βαλέτσικο) στην Τσαριτσάνη . Ιστορία, τέχνη, στοιχεία χρονολόγησης.	663-676
Μαντζανά, Κρυσταλλία , Εικόνες από τη Συλλογή της Ιεράς Μητροπόλεως Τρίκκης και Σταγών.	677-686

Σταντζούρης, Πασχάλης , Τοιχογραφίες και εικόνες του ζωγράφου Θεόφιλου Χατζημιχαήλ σε ναούς του Πηλίου	687-701
Ντάφη, Ευαγγελία – Παπαϊωάννου, Ιωάννα – Παπαστεργίου, Μαρία , Ένα άγνωστο οθωμανικό μνημείο στο κέντρο της πόλης των Τρικάλων	703-713
Στουρνάρας, Γρηγόρης , Οθωμανικές επιτύμβιες στήλες από την αρχαιολογική συλλογή Ελασσόνας ..	715-724

ΑΛΛΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ

Donati, C., Jamieson , Images of the past: historical aerial photographs of Thessaly from the Second World War	725-736
Ροντήρη, Βάσω – Καλογιάννη, Αιμιλία , Προ-ιστορίες φωτιάς	737-746
Ανετάκης, Μιχάλης – Μαμαλούδη, Ιωάννα – Ραφτοπούλου, Μαριάνθη – Τσιάμαγκα, Ευμορφία , Αρχαιολογικός χώρος στον λόφο της Γορίτσας: εκπαιδευτικές προσεγγίσεις με τη χρήση πολυμέσων και ψηφιακών εφαρμογών	747-756
Καλογιάννη, Αιμιλία , «Μυκηναϊκός πολιτισμός και τοπική ιστορία»: ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα στο «Αθανασάκειο» Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου	757-766
Μπαλογιάννη, Ουρανία , Τουριστική ανάπτυξη και επικοινωνιακή πολιτική μέσω μνημειακών-πολιτιστικών διαδρομών στην Π.Ε. Τρικάλων	767-775
Σταμέλου, Ευαγγελία , Τα εκπαιδευτικά προγράμματα στον αρχαιολογικό χώρο Σέσκλου κατά την τριετία 2015-2017	777-786
Τσιάκα, Ασημίνα – Αλεξίου, Νεκταρία – Παπαναστασούλη, Ματίνα – Ζάχου, Κατερίνα , Εκπαιδευτικά Προγράμματα στο Διαχρονικό Μουσείο Λάρισας	787-796
Τσιαούση, Ειρήνη – Καλογιάννη, Αιμιλία , «Το μουσείο με άλλα μάτια»: απτική περιήγηση για άτομα με αναπηρίες όρασης στο Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου	797-806

ΤΟΜΟΣ ΙΙ. ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ

Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Krapf, Tobias , Ο μεσοελλαδικός οικισμός Αγίας Παρασκευής Λαμίας. Νεότερα ανασκαφικά δεδομένα	821-834
Τσώνος, Άκης , Η αποθήκευση στον οικισμό του Κύνου Λιβανάτων: μια πρώτη προσέγγιση	835-848
Καράντζαλη, Έφη , Στοιχεία ιστορικής και θρησκευτικής συνέχειας στην κοιλάδα του Σπερχειού: η περίπτωση του διαχρονικού νεκροταφείου στον Προφήτη Ηλία Κομποτάδων (Φθιώτιδα) ...	849-862
Ψιμόγιαννου, Κατερίνα , Μια ενιαία, γραμμική πορεία προς την κοινωνική πολυπλοκότητα: Επανεξετάζοντας τον «πολιτισμό της Εύτρησης» μέσα από δεδομένα θέσεων της ανατολικής Λοκρίδας	863-874
Μαστρογιαννοπούλου, Βάγια , Η γραπτώς διακοσμημένη κεραμική από το σπήλαιο Σαρακηνού Κωπαΐδας: παραδοσιακές-κοινωνικές πρακτικές στη Βοιωτία κατά τη Νεολιθική περίοδο	875-888
Kyle, A. Jazwa , Utilitarian ceramic trays from Mitrou: introducing a new artifact class	889-895
Van de Moortel, Aleydis , A Middle Helladic III - Late Helladic I phase 1 updraft potter's kiln at Mitrou, East-Lokris, and its societal context	897-910

ΚΛΑΣΙΚΑ

Canlas, Gino , The religious landscape of Phthiotis and Achaia Phthiotis: an analysis of regional identities from the Archaic to the Hellenistic periods	911-922
Σταυρόγιαννης, Λάμπρος , Νεότερα δεδομένα για το νότιο νεκροταφείο της Λαμίας	923-939
Sporn, Katja , Καλαπόδι Φθιώτιδας: Οι νέες έρευνες σχετικά με την έκταση, τη διαρρύθμιση και τις υποδομές του ιερού	941-950
Τσόκα, Αθανασία , Κεραμική από τις νεκροπόλεις των αρχαίων Φαλάρων (4ος - 2ος αι. π.Χ.)	951-962
Τσόκα, Αθανασία , Ταφικές πρακτικές στα αρχαία Φάλαρα από τον 4ο έως τον 2ο αι. π.Χ.	963-974
Παπαγεωργίου, Μαρία – Γρηγορόπουλος, Δημήτρης , Ένα επταγωνικό κτίσμα των χρόνων της τετραρχίας στον Οπούντα/Αταλάντη: τα πρώτα πορίσματα της έρευνας	975-989
Kyriakidis, Nicolas – Petridis, Platon – Zugmeyer, Stéphanie , Excavating the fortifications of Delphi	991-1002
Πετρόχειλος, Νικόλαος , Πρόγραμμα μελέτης και δημοσίευσης των δελφικών νεκροπόλεων	1003-1009
Κουρούνη, Ευτυχία , Τρία αρχαία βωιωτικά θέατρα σήμερα. Από τον ήχο της σιωπής στον ήχο της ζωής	1011-1019
Krapf, Tobias – Knoepfler, Denis – Reber, Karl – Καραπασχαλίδου, Αμαλία – Theurillat, Thierry – Καλαμαρά, Παρασκευή – Fachard, Sylvian , Δέκα χρόνια Ελληνο-Ελβετικών ανασκαφών στο ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος στην Αμάρυνθο (2007-2017): Η ταύτιση του ιερού και η δι-αχρονική χρήση του χώρου	1021-1030
Χαιρετάκης, Γιάννης , Νέα στοιχεία για την κεραμική παραγωγή της Χαλκίδας: η γραπτή κεραμική των κλασικών-πρώιμων ελληνιστικών χρόνων	1031-1036
Κατσάλη, Σοφία – Βουζαρά, Γαρυφαλλιά – Χαιρετάκης, Γιάννης , Παρατηρήσεις στην οικιστική οργάνωση της Χαλκίδας κατά τη ρωμαϊκή εποχή. I: Το ιερό της Ίσιδος και η κοινωνία της Χαλκίδας	1037-1046
Αγιαμαρνώτης, Α., Γεώργιος , Λουτρό στο οικόπεδο πρώην ιδιοκτησίας Χρ. Μπίμπιζα στο Δήλεσι: χρονολογικά και μεθοδολογικά προβλήματα	1047-1058
Κοντοπούλου, Δέσποινα – Krapf, Tobias – Ζανανίρι, Ειρήνη – Hervé, Gwenaél – Theurillat, Thierry , Αρχαιομαγνητική χρονολόγηση σε ασβεστοκάμινους και λουτρά της ανασκαφής της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Ερέτρια	1059-1068
Greger, Daniela , 8th and 7th century pottery imports in Eretria	1069-1078

BYZANTINA

Τσόκα, Αθανασία – Λαμπρόπουλος, Ανδρέας , Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Λεωνίδα στο Κλαυδί Ευρυτανίας. Τα νεότερα δεδομένα της έρευνας	1079-1091
Τσόκας, Ν., Γρηγόρης – Σταμπολίδης, Αλέξανδρος – Πουλτσίδης, Μιχαήλ – Τσούρλος, Ι., Παναγιώτης – Τσόκα, Αθανασία – Λαμπρόπουλος, Ανδρέας , Γεωφυσική διασκόπηση στο Κλαυδί Ευρυτανίας, στη βασιλική του Αγίου Λεωνίδα και τον περιβάλλοντα χώρο της	1093-1102
Χριστοδούλου, Ν., Δημήτριος – Καρταζάς, Σπ., Νικόλαος , Αρχαιολογικά ευρήματα στο πλαίσιο του έργου λυμάτων της Δ.Κ. Βασιλικού του Δήμου Χαλκιδέων	1103-1114
Κλουκίνας, Δημήτριος – Κλαπάκη, Γαλάτεια – Κοτρίκλας, Δημήτριος , Τα αρχαιολογικά ευρήματα στο πλαίσιο του έργου λυμάτων Ψαχνών-Καστέλλας του Δήμου Διρφύων-Μεσσαπίων (Οκτώβριος 2015-Οκτώβριος 2016)	1115-1126
Πάλλης, Γεώργιος , Ο λέων του προφήτη Δανιήλ. Παλαιοχριστιανικό ενεπίγραφο ανάγλυφο από την Ελάτεια της Φθιώτιδας	1127-1132
Μαφρέδας, Θωμάς , Αναγνώριση τεχνολογίας κατασκευής και ταυτοποίηση υλικών σε τέσσερις ενυπόγραφες εικόνες του Διονυσίου του εκ Φουρνά. Προκαταρκτικά αποτελέσματα	1133-1150

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κατσελάκη, Ανδρομάχη – Σπανός, Πάννης , Χαράξεις και ενθυμίσσεις στη Μονή της Παναγίας Περιβλέπτου στα Πολιτικά Ευβοίας: τα νέα δεδομένα	1151-1160
Κωσταρέλλη, Αλεξάνδρα , Το Τρίχινο γεφύρι στη Λιβαδειά. Παρατηρήσεις μετά τις εργασίες αποκατάστασής του	1161-1168
Κατσάλη, Ευρυδίκη – Κωσταρέλλη, Αλεξάνδρα , Το Οθωμανικό τέμενος Εμίρ-Ζαδέ. Το χρονικό ενός μεσαιωνικού μνημείου στη νεοελληνική πόλη της Χαλκίδας	1169-1186

Η ΕΙΔΩΛΟΠΛΑΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ: ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ, ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

Αργύρης Φασούλας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αν και τα νεολιθικά ειδώλια αποτελούν ένα από τα πιο πολυσυζητημένα θέματα της Νεολιθικής εποχής, η συζήτηση γύρω από αυτά μοιάζει παγιδευμένη σε μια μορφολογικού/εικονολογικού τύπου προβληματική. Η προσπάθεια να συναγάγουμε – και ενίοτε να διαβάσουμε – το νόημα ή τις κοινωνικές και πολιτισμικές σημασίες των αντικειμένων αυτών από τη φόρμα και το στυλ τους αποτελεί μια σταθερή πρακτική της αρχαιολογικής έρευνας. Τα νεολιθικά ειδώλια γίνονται, πράγματι, κατανοητά μοναχά ως εικόνες, ως σύμβολα προς αποκρυπτογράφηση ή ως κείμενα προς ερμηνευτικό σχολιασμό. Αυτό δεν θα ήταν απαραίτητως αρνητικό, εάν τούτη η παγιωμένη αντίληψη δεν αποτελούσε τροχόπεδη για μια πληρέστερη κατανόηση του ειδωλοπλαστικού φαινομένου, η οποία και θα διεκδικούσε να λάβει υπόψη άλλες, χρονίως παραμελημένες, πλευρές του. Και πιο συγκεκριμένα μιλάμε για την τεχνική του διάσταση και τις τεχνικές κατασκευής. Για μια θεώρηση, δηλαδή, των ειδωλίων ως προϊόντων μιας σειράς τεχνικών επιλογών – επιλογών, βέβαια, ταυτοχρόνως πολιτισμικών – που θα μας επέτρεπε να ανασυγκροτήσουμε τις ανθρώπινες δραστηριότητες μέσω των οποίων τα νεολιθικά ειδώλια δημιουργήθηκαν. Πρόκειται, λοιπόν, για μια θεώρηση του ειδωλίου ως *τεχνουργήματος*, δηλαδή ως κατασκευασμένου από τον άνθρωπο αντικειμένου¹.

Προκειμένου να προσεγγίσουμε αυτή την πτυχή του ειδωλοπλαστικού φαινομένου και να εμβαθύνουμε στην σκιαγράφηση των χαρακτηριστικών του, αναλύσαμε ένα σύνολο 338 ειδωλίων προερχόμενα από εννέα θέσεις της θεσσαλικής πεδιάδας και συγκεκριμένα τον Πρόδρομο, το Σέσκλο, το Μεγάλο Παζαράκι, το Μακρυχώρι, το Διμήνι, τα Καλογριανά, τη Μαγούλα Θεοφάνη, την Παλιόσκαλα και το Ραχμάνι (εικ. 1). Χρησιμοποιώντας για την ανάλυσή μας την έννοια της *εγχειρηματικής αλυσίδας* (*chaîne opératoire*)², προσπαθήσαμε να εστιάσουμε στην περιγραφή των τεχνικών πράξεων που μετασχηματίζουν τις πρώτες ύλες σε τελικά προϊόντα. Βασικός στόχος, λοιπόν, της μελέτης ήταν η αναγνώριση των τεχνικών ακολουθιών που χρησιμοποιήθηκαν από τους νεολιθικούς κατοίκους της Θεσσαλίας για την κατασκευή των μικρογραφικών αναπαραστάσεων. Για τον σκοπό αυτό υιοθετήσαμε μια μεθοδολογία που συνδυάζει μακροσκοπικές και ραδιογραφικές παρατηρήσεις, τις οποίες και αντιπαραβάλλαμε με τα δεδομένα που συλλέξαμε από μια σειρά πειραματικών κατασκευών ειδωλίων.

ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΗ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ

Αρχικά, κρίθηκε απαραίτητο να προχωρήσουμε σε μια μορφολογική ταξινόμηση των μελετούμενων ειδωλίων, αποφεύγοντας όσο το δυνατόν περισσότερο τυχόν ερμηνευτικές κρίσεις. Έτσι λοιπόν αναγνωρίσαμε τρεις μεγάλες κατηγορίες: (1) Τα *ανθρωπόμορφα ειδώλια* που αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα των ειδωλίων που μελετήσαμε, με τα ακρόλιθα ειδώλια να συγκροτούν διακριτή υποκατηγορία τους, (2) τα *ζώομορφα ειδώλια*, πολύ σπανιότερα, και τελικά (3) τα *ειδώλια που αναπαριστούν έπιπλα και άλλες οικιακές*

1. Βλ. επίσης Fassoulas 2017, 40-43.

2. Για την εν λόγω έννοια, βλ. Mauss 2012. Leroi-Gourhan 1964. Βλ. επίσης Balfet 1975. Creswell 1976, 13. Roux 2003, 9-10. Schlanger 2005, 25.

ή μη κατασκευές, εξαιρετικά λιγιστά στο μελετούμενο corpus, όπως εξάλλου και στο σύνολο της θεσσαλικής μικροπλαστικής.

Σε ό,τι αφορά τα ανθρωπόμορφα ειδώλια, διακρίναμε τρεις περαιτέρω κατηγορίες, βασιζόμενοι στον διμερισμό τους, δηλαδή στον αριθμό των δομικών μερών που συγκροτούν το σώμα τους (εικ. 2). Συγκεκριμένα διακρίνονται: (α) Τα *μονομερή ειδώλια*, όπου το σώμα αποτελεί ένα όλο, χωρίς να διακρίνεται κάποιος επιμέρους διμερισμός τμημάτων, (β) τα *διμερή ειδώλια* (κεφάλι-κάτω μέρος σώματος) και (γ) τα *τριμερή ειδώλια* (κεφάλι-κορμός-πόδια).

Πέραν του διμερισμού, η έρευνά μας αποκάλυψε μια σημαντική μορφολογική ποικιλία αναφορικά με τον τρόπο αναπαράστασης του σώματος. Το μέγεθος, η απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου, του κορμού ή των μελών, αν και παρουσιάζουν μια κάποια συνοχή ανά κατηγορία, εμφανίζουν, ωστόσο, αρκετές παραλλαγές.

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Προχωρώντας στην τεχνολογική ανάλυση του υλικού, διαπιστώσαμε ότι το σύνολο της μικροπλαστικής παραγωγής της Θεσσαλίας, ανεξαρτήτως τύπου, φαίνεται να βασίζεται σε τρεις βασικές τεχνικές πλασίματος, οι οποίες είχαν, εν πολλοίς, αναγνωριστεί σωστά από τον Γ.Χ. Χουρμουζιάδη³. Πρόκειται για: (1) Την *τεχνική του συμπαγούς όλου*, η οποία αφορά το απευθείας πλάσιμο του ειδωλίου, από ένα κομμάτι πηλού, στο οποίο διαμορφώνεται σταδιακά η επιθυμητή μορφή. (2) Την *τεχνική των πυρήνων*, η οποία συνίσταται στο πλάσιμο της επιθυμητής μορφής χρησιμοποιώντας, ως υποδομή, προπλασμένα στοιχεία πηλού, μερικώς ή εντελώς στεγνωμένα και σύμφωνα με μία – ανεπιβεβαίωτη προς το παρόν – εκδοχή, ψημένα. (3) Την *τεχνική του εσωτερικού κενού*, η οποία φαίνεται να χρησιμοποιούνταν, με βάση τα μέχρι τώρα δεδομένα, πολύ σπάνια. Πρόκειται για μια τεχνική που στηρίζεται είτε στο κτίσιμο του ειδωλίου πάνω σε κάποιου είδους υποδομή φτιαγμένη από φθαρά υλικά (ξύλο, δεσμίδες χόρτων, κτλ.) είτε στο πλάσιμό του στο χέρι με τρόπο ανάλογο της χειροποίητης κεραμικής⁴ (εικ. 3).

Συσχετίζοντας τις τεχνικές κατασκευής με τα υπόλοιπα τεχνικά χαρακτηριστικά της κατασκευής (κεραμικές ύλες, επεξεργασία επιφάνειας, διακόσμηση και όπτηση), κατορθώσαμε να αναγνωρίσουμε έξι εγχειρηματικές αλυσίδες, ακολουθώντας πάντοτε τον διμερισμό του σώματος του ειδωλίου:

1. Σε ό,τι αφορά τα μονομερή ειδώλια, συναντούμε μόνο μία εγχειρηματική αλυσίδα με τα εξής τεχνικά χαρακτηριστικά: Το πλάσιμο βασίζεται στην τεχνική του συμπαγούς όλου, ενώ κυριαρχεί η χρήση λεπτόκοκκων κεραμικών υλών, με πολύ καλή κοκκομετρική διαβάθμιση, όπως επίσης και μεσόκοκκων κεραμικών υλών, με ποικίλη κοκκομετρική διαβάθμιση. Η προτίμηση στην εγχάρακτη και εμπέστη διακόσμηση είναι σαφής, καθώς πρόκειται κυρίως για την απόδοση ορισμένων χαρακτηριστικών του προσώπου και του αφαλού. Οι επιφάνειες των εν λόγω ειδωλίων είναι κυρίως λειασμένες, ενώ οι σκουρόχρωμες και ποικιλόχρωμες επιφάνειες μαρτυρούν όπτηση σε αναγωγική και σε ασταθή ατμόσφαιρα.
2. Όσον αφορά στα διμερή ειδώλια, αναγνωρίσαμε δύο εγχειρηματικές αλυσίδες, οι οποίες διαφοροποιούνται, κατά κύριο λόγο, αναφορικά με την τεχνική του πλασίματος. Σύμφωνα με την πρώτη, τα δύο δομικά μέρη πλάθονται μαζί από έναν μοναδικό σβώλο πηλού, σύμφωνα με την τεχνική του συμπαγούς όλου, ενώ σύμφωνα με τη δεύτερη αλυσίδα, τα δύο μέρη του σώματος του ειδωλίου πλάθονται ξεχωριστά: το πάνω μέρος σύμφωνα με την τεχνική του συμπαγούς όλου και το κάτω μέρος σύμφωνα με την τεχνική του πυρήνα. Ως προς τα υπόλοιπα τεχνικά χαρακτηριστικά, οι δύο εγχειρηματικές αλυσίδες ομοιάζουν. Παρατηρείται, λοιπόν, χρήση λεπτόκοκκων κεραμικών υλών, με πολύ καλή κοκκομετρική διαβάθμιση, όπως επίσης και μεσόκοκκων κεραμικών υλών με ποικίλη κοκκομετρική διαβάθμιση. Η διακόσμηση γίνεται, βασικά, με εγχάραξη και με εμπέση, ενώ τα ειδώλια λειαίνονται με επιμέλεια και ψήνονται σε οξειδωτική ατμόσφαιρα.
3. Ως προς τα τριμερή ειδώλια, διακρίναμε δύο ξεχωριστές εγχειρηματικές αλυσίδες. Σύμφωνα με την πρώτη, τα δύο δομικά μέρη πλάθονται μαζί από έναν μοναδικό σβώλο πηλού, ακολουθώντας την τεχνική του συμπαγούς όλου. Ενώ οι επιφάνειες των ειδωλίων είναι, ως επί το πλείστον, λειασμένες, μια

3. Χουρμουζιάδης 1973, 32-41.

4. Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση της εν λόγω τεχνικής, βλ. Fassoulas 2017, 170-174.

σημαντική ποικιλία χαρακτηρίζει τόσο τις χρησιμοποιούμενες κεραμικές ύλες όσο και τον τύπο διακόσμησης και όπτησης, μια ποικιλία που δεν απαντάται στα ειδώλια της δεύτερης εγχειρηματικής αλυσίδας, η οποία με τη σειρά της εδράζεται σε μια σύνθεση της τεχνικής του συμπαγούς όλου και της τεχνικής των πυρήνων για το πλάσιμο του σώματος. Δυστυχώς, εξαιτίας της μεγάλης αποσπασματικότητας του υλικού, δεν μπορέσαμε να αναγνωρίσουμε τη συγκεκριμένη αλυσίδα παρά αποσπασματικά. Ωστόσο, εντοπίζουμε ένα σταθερό και μόνιμο χαρακτηριστικό της: η κατασκευή του μεσαίου τμήματος του ειδωλίου πραγματοποιείται πάντοτε με βάση την τεχνική των πυρήνων. Όσον αφορά, από την άλλη, το πάνω και το κάτω μέρος, είναι δυνατόν να πλαστούν είτε με την τεχνική του συμπαγούς όλου είτε με την τεχνική των πυρήνων.

4. Αναφορικά με τα ακρόλιθα, καταφέραμε να αναγνωρίσουμε με σιγουριά μόνο μία εγχειρηματική αλυσίδα, που συνίσταται στην κατασκευή του μεσαίου και κάτω μέρους του ειδωλίου – δηλαδή του πηλινού κορμού του – με την τεχνική του συμπαγούς όλου. Σε αυτόν τον κορμό συναρμολογείται, ακολούθως, το κεφάλι, κατασκευασμένο, πιθανότατα, από λίθο (εικ. 4). Διαπιστώνεται η χρήση μεσόκοκκων κεραμικών υλών, με πολύ φτωχή έως φτωχή κοκκομετρική διαβάθμιση, όπως επίσης και χονδρόκοκκες κεραμικές ύλες, με φτωχή και πολύ φτωχή κοκκομετρική διαβάθμιση. Τα ακρόλιθα ειδώλια, σπανίως διακοσμημένα, δεν φαίνεται να έχουν δεχθεί κάποια επεξεργασία στις επιφάνειές τους, ενώ η όπτηση σε ατμόσφαιρα ασταθή φαίνεται να προτιμάται στις περισσότερες των περιπτώσεων.

ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΚΗΣ ΕΙΔΩΛΟΠΛΑΣΤΙΚΗΣ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥΣ

Οφείλουμε να σημειώσουμε ότι οι έξι αλυσίδες που μόλις περιγράψαμε παρουσιάζουν παραλλαγές σε διάφορα επίπεδα⁵. Αν και η διαποικίλη αυτή δεν είναι σε κάθε θέση και σε κάθε περίοδο η ίδια, ωστόσο ο εύπλαστος χαρακτήρας της ειδωλοπλαστικής παραγωγής τόσο σε μορφο-στυλιστικό όσο και σε τεχνικό επίπεδο, μοιάζει να αποτελεί ένα από τα βασικά της χαρακτηριστικά. Παρατηρείται ότι πολλοί τρόποι κατασκευής μπορούν να συνυπάρχουν σε έναν οικισμό, πράγμα που συνθέτει την εικόνα μιας παραγωγής πολύ λίγο τυποποιημένης, αρκετά διαφοροποιημένης και πλούσιας. Αυτός όμως ο πλούτος διέπεται, όπως είδαμε, από ορισμένους κανόνες αρκετά σταθερούς, οι οποίοι της προσδίδουν μια χρονική και χωρική συνοχή. Η επακόλουθη ανίχνευση της εξέλιξης τούτων των κανόνων αναδεικνύει τις τάσεις που διέπουν τη μικροπλαστική παραγωγή της Θεσσαλίας ανά εποχή.

Κατά τη διάρκεια, λοιπόν, των πρώτων φάσεων της Νεολιθικής (ΑΝ και ΜΝ), η κατασκευή των μικρογραφικών αναπαραστάσεων χαρακτηρίζεται από μια κάποια σταθερότητα από μορφο-στυλιστική άποψη, καθώς τα καθιστά ειδώλια με σαφείς χειρονομίες κυριαρχούν (εικ. 5). Ωστόσο, σε τεχνολογικό επίπεδο, μια εικόνα ελαφρώς διαφοροποιημένη αρχίζει να παρουσιάζεται ήδη από τη ΜΝ, καθώς σε όλα τα επίπεδα της κατασκευαστικής διαδικασίας παρατηρούνται αλλαγές στις τεχνικές επιλογές. Η διαφοροποίηση αυτή μπορεί να συνοψιστεί σε μια τάση για αύξηση της χρήσης κεραμικών υλών με φτωχότερη κοκκομετρική διαβάθμιση, μια προτίμηση της τεχνικής του συμπαγούς όλου εις βάρος της τεχνικής των πυρήνων η οποία σπανίζει ολοένα και περισσότερο, μια αδιαφορία για τη διακόσμηση και μια έλλειψη προτίμησης για οξειδωτική όπτηση.

Από τη ΝΝ οι τάσεις αυτές φαίνεται να βαθαίνουν και να μεταβάλλουν ριζικά την φυσιογνωμία της ειδωλοπλαστικής παραγωγής. Έτσι, παρατηρούμε μια ξεκάθαρη αλλαγή των τεχνικών πρακτικών, η οποία μοιάζει να επιβεβαιώνεται και να συμβαδίζει με μια ανάλογη μεταβολή σε μορφολογικό επίπεδο, με τα πιο «σχηματικά» ειδώλια να κερδίζουν διαρκώς έδαφος (εικ. 6). Η θεσσαλική μικροπλαστική χαρακτηρίζεται πλέον από μια μείωση σε ό,τι αφορά τον χρόνο που αφιερώνεται για την παρασκευή του ειδωλίου, όπως επίσης και από μια προτίμηση για απλούστερες μορφές και τεχνικές. Αυτή η αποσταθεροποίηση των παραδοσιακών τεχνικών συνεχίζεται μέχρι την ΤΝ: το μορφολογικό ρεπερτόριο φθίνει, ενώ οι βασικές τεχνολογικές τάσεις της ΝΝ πλέον κυριαρχούν απόλυτα.

Ωστόσο, παρά τη ριζική αλλαγή χαρακτηριστικών της κατά την πάροδο του χρόνου, η παραγωγή των ειδωλίων παρουσιάζει μια ουσιώδη συνέχεια. Τόσο σε μορφολογικό όσο και σε τεχνικό επίπεδο, η καινοτομία παραμένει καθ' όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής πολύ περιορισμένη, με τις παλιές παραδόσεις να απο-

5. Για μια εκτενή παρουσίαση των παραλλαγών που συναντώνται σε κάθε μία από τις εγχειρηματικές αλυσίδες, βλ. Fassoulas 2017, 248-257.

δεικνύονται εξαιρετικά ανθεκτικές. Η εξέλιξη, λοιπόν, της μικροπλαστικής παραγωγής της Θεσσαλίας μοιάζει να αφορά, κατά κύριο λόγο, ανασχηματισμούς και επεξεργασίες των ίδιων μακρών παραδόσεων. Ακόμα και οι τάσεις που καθοδηγούν τις μεταβολές των χαρακτηριστικών της παραγωγής παραμένουν, ουσιαστικά, अपαράλλαχτες όλη αυτή την περίοδο.

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΕΙΔΩΛΟΠΛΑΣΤΙΚΗΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Ωστόσο, η διερεύνηση της ειδωλοπλαστικής παραγωγής της Θεσσαλίας θα έμενε λειψή, εάν πέρα από τη σκιαγράφηση των βασικών της χαρακτηριστικών, δεν προχωρούσαμε σε μια προσπάθεια ερμηνείας τους, με σκοπό, κατά πρώτον, να αντλήσουμε πληροφορίες σχετικά με την οργάνωση της παραγωγής και, κατά δεύτερον, να εξετάσουμε με ποιόν τρόπο μπορούν οι πληροφορίες αυτές να τροφοδοτήσουν τα ερωτήματά μας όσον αφορά στη χρήση και τον κοινωνικό ρόλο των ειδωλίων.

Πρώτα από όλα λοιπόν, θεωρούμε πως η μεγάλη τεχνο-μορφολογική ποικιλία των ειδωλίων υποδηλώνει την εμπλοκή αρκετών ατόμων στην παραγωγή, η οποία μοιάζει, εξ αυτού, να διαθέτει έναν αποκεντρωμένο και λίγο τυποποιημένο χαρακτήρα, αφήνοντας, κατά κάποιον τρόπο, χώρο στην προσωπική έκφραση του κατασκευαστή. Μια τέτοια φυσιογνωμία – λαμβάνοντας υπόψη επίσης την απουσία ανολοκλήρωτων ειδωλίων, που θα μπορούσαν, σε μια αντίθετη περίπτωση, να ερμηνευτούν ως ένδειξη κάποιου εργαστηριακού χώρου – απομακρύνει την πιθανότητα ύπαρξης ειδικευμένων τεχνιτών, δηλαδή μιας καθαρής *τεχνοοικονομικής εξειδίκευσης*. Αντιθέτως, προϋποτίθεται μια κάποια *τεχνική εξειδίκευση*, που στη συγκεκριμένη περίπτωση φαίνεται να αφορά μια τεχνογνωσία διαμοιρασμένη σε ένα μικρότερο ή μεγαλύτερο τμήμα της κοινωνίας⁶. Μιλάμε, λοιπόν, για μια εξειδίκευση χωρίς εξειδικευμένους τεχνίτες, αλλά με μια κοινωνική υποομάδα να επωμίζεται την κατασκευή των ειδωλίων κάθε κοινότητας.

Μπορούμε, ωστόσο, να προσεγγίσουμε ποια θα μπορούσε να είναι αυτή η κοινωνική υπο-ομάδα; Ο χαρακτήρας της παραμένει, προς το παρόν, ένα πραγματικό αίνιγμα, με την αρκετά ασαφή έννοια της *οικιακής παραγωγής* να μην προσφέρει παρά ελάχιστες διευκρινήσεις⁷. Πιστεύουμε ότι μια παραγωγή οργανωμένη στη βάση μιας οικογένειας ή οικίας δεν είναι η μόνη δυνατή εκδοχή, με το context εύρεσης των ειδωλίων να αφήνει ανοιχτές περισσότερες πιθανότητες⁸. Η ανθρωπολογική έρευνα μας δείχνει καθαρά πως διάφορων λογίων ενδοκοινοτικές ομαδοποιήσεις στη βάση, επί παραδείγματι, του φύλου ή της ηλικίας (κοινωνικής ή βιολογικής), μπορούν κάλλιστα να μονοπωλήσουν την εν λόγω δραστηριότητα⁹.

Να σημειώσουμε, τέλος, ότι παρότι η έρευνα παραδέχεται την εμπλοκή των παιδιών στην ειδωλοπλαστική παραγωγή μόνο για τις περιπτώσεις ειδωλίων που παρουσιάζουν κάποια ατέλεια ή αδεξιότητα στην κατασκευή τους, εντούτοις, έχουμε ενδείξεις ότι ακόμα και ειδώλια καλοφτιαγμένα θα μπορούσαν να αποτελούν έργο παιδιών. Από τη μία, η κατασκευή πολλών ειδωλίων, που μαρτυρά ότι ακολουθήθηκαν διαδικασίες χρονικά και τεχνικά λιγότερο απαιτητικές και, από την άλλη, οι μορφές τους, οι οποίες συχνά παρουσιάζονται αρκετά απλές (βλ. π.χ. τα μονομερή ή τα περισσότερο «σηματικά» ειδώλια), υποδηλώνουν ότι η πιθανότητα μιας παραγωγής ειδωλίων από παιδιά, είναι αρκετά εύλογη. Η εθνολογική και ιστορική έρευνα δεν στερούνται, εξάλλου, αντίστοιχων παραδειγμάτων, με άτομα μικρής ηλικίας να συμμετέχουν ενεργά σε αντίστοιχες δραστηριότητες¹⁰. Η αρχαιολογική έρευνα με τη σειρά της, στις περιπτώσεις όπου τόλμησε να θέσει το ερώτημα, φαίνεται να οδηγήθηκε σε ανάλογα αποτελέσματα. Από τις ζωόμορφες αναπαραστάσεις των Pueblo Sinagua στην Αριζόνα¹¹ μέχρι τα ειδώλια των παλαιολιθικών θέσεων Dolní Věstonice και Pavlov στη Μοραβία¹² ή της θέσης Vela Spila στην Κροατία¹³, δακτυλικά αποτυπώματα πάνω στον πηλό παραπέμπουν σε χέρια παιδικά.

6. Για τη διάκριση μεταξύ τεχνικής και τεχνο-οικονομικής εξειδίκευσης, βλ. Leroi-Gourhan 1945. Hayden – Cannon 1982. Roux – Pelegrin 1989.

7. Για την έννοια της οικιακής παραγωγής, βλ. van der Leuw 1984. Costin 1991.

8. Για τα ποικίλα context εύρεσης ειδωλίων, βλ. Γαλλής 1982. Γαλλής 2001. Treuil 1983, 427-428. Marangou 1992, 226-227. Nanόγλου 2004, 170. Fassoulas 2017, 55-56, 365-367.

9. Fassoulas 2017, 367.

10. Βλ., επί παραδείγματι, Fyfe 1989. Sofaer Derevenski 1996.

11. Kamp – Timmerman – Lind – Graybill – Natowsky 1999.

12. Kralík – Novotný – Olivia 2002. Kralík – Novotný 2005.

13. Farbstein – Radić – Brajković – Miracle 2012.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

Θα μπορούσαμε όμως, άραγε, από την ανασυγκρότηση της ειδωλοπλαστικής παραγωγής να αντλήσουμε πληροφορίες που θα μας επέτρεπαν να προσεγγίσουμε το ζήτημα της λειτουργίας των ειδωλίων; Κατ' αρχάς, η παραγωγή αυτή όπως την περιγράψαμε – δηλαδή αποκεντρωμένη, ανοιχτή, με συμμετοχή πολλών ατόμων και με μικρή τυποποίηση – μας ωθεί να σκεφτούμε πως η κατασκευή ενός ειδωλίου αποτελούσε, πιθανώς, αυτή καθ' εαυτή, μια σημαντική δραστηριότητα. Θα μπορούσε, λοιπόν, η ίδια η κατασκευή των νεολιθικών ειδωλίων να είχε μια λειτουργία;

Ο Γ.Χ. Χουρμουζιάδης είχε προτείνει ότι η διαδικασία πλασίματος ενδεχομένως να παραπέμπει στην κατασκευή του Ανθρώπου από τον Θεό με βάση τον ιουδαίο-χριστιανικό μύθο της δημιουργίας¹⁴. Όσο κι αν η υπόθεση αυτή μοιάζει εύθραυστη, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η κατασκευή ανθρωπόμορφων αναπαραστάσεων συχνά έχει συγκεκριμένες μαγικο-θρησκευτικές συνδηλώσεις, ρητές ή άρρητες¹⁵. Ωστόσο, οφείλουμε παράλληλα να ξεετάσουμε το ενδεχόμενο μιας παιδαγωγικής λειτουργίας με την ευρεία έννοια του όρου, από τη στιγμή μάλιστα που, όπως είπαμε, η ίδια η εμπλοκή ατόμων μικρής ηλικίας δεν είναι απίθανη. Γιατί να μην υποθέσουμε, δηλαδή, ότι η κατασκευή των ειδωλίων, μια τεχνική διαδικασία που απαιτεί την εκμάθηση και καλλιέργεια λογίων δεξιοτήτων – από την προετοιμασία της πρώτης ύλης μέχρι το ψήσιμο και τη διακόσμηση – έπαιζε τον ρόλο μιας άτυπης μύησης των παιδιών σε δραστηριότητες που θα καλούνταν να φέρουν εις πέρας στην ενήλικη ζωή τους;

Η εξοικείωση με διάφορες ποιότητες και είδη χρώματος, με τις ιδιότητες της πηλόμαζας, των οργανικών και ανόργανων προσμίξεων, το κοσκίνισμα, το ζύμωμα, το ψήσιμο και με όλες τις εργασίες που εμπλέκονται στην επεξεργασία του πηλού – οι οποίες, όπως συχνά έχει τονιστεί, παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με μαγειακές και τροφοροπαρασκευαστικές εργασίες¹⁶ – αποτελούν, ενδεχομένως, όψεις μιας πολυεπίπεδης διαδικασίας εκμάθησης. Μιας διαδικασίας που σαφώς δεν περιορίζεται στον τομέα των ειδωλίων, αλλά επεκτείνεται σε πολλά άλλα πεδία καθημερινών δραστηριοτήτων. Μιας διαδικασίας, τέλος, που δεν περιστέλλεται επ' ουδενί στην τεχνική της διάσταση, αλλά αφορά τον ευρύτερο τρόπο ζωής των νεολιθικών ανθρώπων, τις φαντασιακές σημασίες και τις συγκροτητικές αξίες της κάθε κοινότητας.

14. Χουρμουζιάδης 1973, 40.

15. Fassoulas 2017, 342-350.

16. Sillar 2009. D'Anna – Desbat – Garcia – Schmitt – Verhaeghe 2011, 13. Caubet 2015, 6.

SUMMARY

**THE IDOLOPLASTIC PRODUCTION IN NEOLITHIC THESSALY:
MANUFACTURE, ORGANIZATION AND FUNCTION**

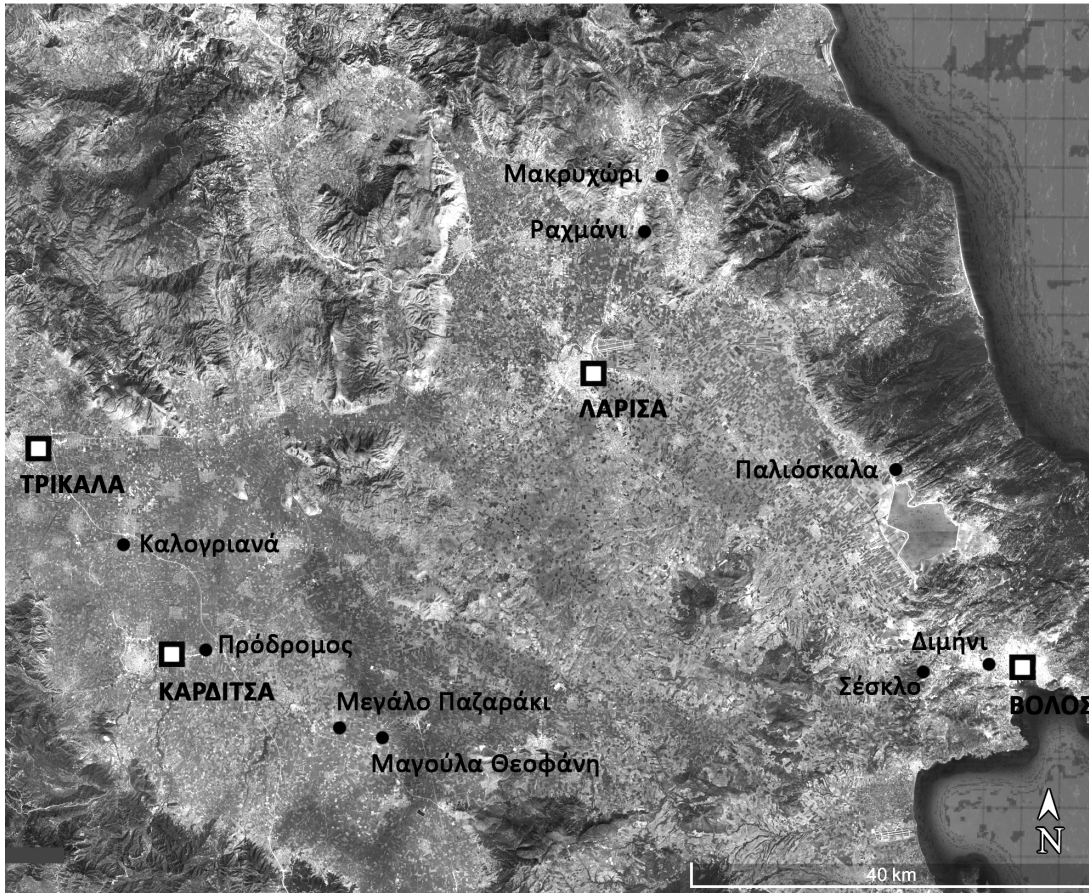
Argyris Fassoulas

Although the Neolithic figurines are one of the most discussed topics of the Neolithic period, the debate about them seems to be trapped in morphological/iconographical approaches. In this context, considering the figurine as an artifact, as a product of a series of technical choices, will contribute to a better understanding of the idoloplastic phenomenon. The technological analysis of 338 figurines from nine Thessalian sites (Prodromos, Sesklo, Megalo Pazaraki, Makrychori, Dimini, Kalogriana, Magoula Theophani, Palioskala and Rahmani), allowed us to distinguish six distinct *chaînes opératoires*, which are characterized by a large degree of variability. It has been observed that many methods of manufacture coexist within the settlements, creating the image of a diversified and non-standardized production. It seems, however, that the idoloplastic production is governed by several rules that are quite stable, which give it a temporal and spatial coherence. The reconstruction of the manufacturing techniques of the figurines, invite the question of the organization of production, where some type of technical specialization can be inferred. The possibility of a production undertaken by children should not be excluded. Finally, as far as the use of the figurines is concerned, the technological study showed that although the construction of miniature representations has often been associated with specific magical-religious connotations, a pedagogical function of Neolithic figurines should also be considered.

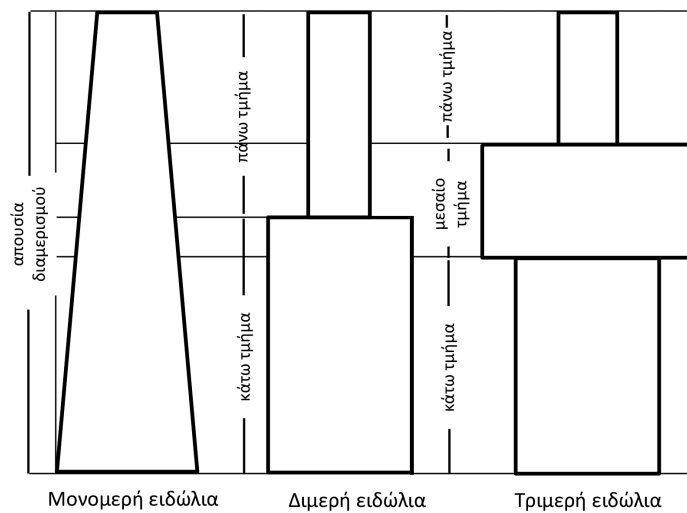
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Balfet H., 1975. Technologie, στο R. Cresswell (επιμ.), *Éléments d'ethnologie*, Paris, 44-79.
- Γαλλής Κ., 1982. *Καύσεις νεκρών από τη Νεολιθική Εποχή στη Θεσσαλία*, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αριθ. 30, Αθήνα.
- Γαλλής Κ., 2001. Tracing the Relation of a Neolithic Figurine to a Specific Individual of the Neolithic Society of Thessaly (Greece), στο R.M. Boehmer – J. Maran (επιμ.), *Lux Orientis: Archäologie zwischen Asien und Europa, Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag*, Studia Onoraria 12, Rahden, 139-143.
- Caubet A., 2015. Entre la Mésopotamie et l'Indus. Réflexions sur les figurines de terre cuite d'Asie Centrale aux 4e et 3e millénaires, *Les Carnets de l'ACoSt* [Online], 13 | 2015.
- Costin C., 1991. Craft Specialization: Issues in Defining, Documenting, and Explaining the Organization of Production, *Archaeological Method and Theory* 3, 1-56.
- Cresswell R., 1976. Techniques et cultures, les bases d'un programme de travail, *Techniques & Culture* 1, 7-59.
- D'Anna A. – Desbat A. – Garcia D. – Schmitt A. – Verhaeghe F., 2011. *La céramique: La poterie du Néolithique aux Temps modernes*, Paris.
- Farbstein R. – Radić D. – Brajković D. – Miracle P.T., 2012. First Epigravettian Ceramic Figurines from Europe (Vela Spila, Croatia), *PLoS ONE* 7(7): e41437. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0041437>.
- Fassoulas A., 2017. *De la fabrication à la fonction des figurines néolithiques de la Thessalie*, αδημ. διδ. διατριβή, Université Panthéon - Sorbonne.
- Fyfe A., 1989. *Child Labour*, Cambridge.
- Hayden B. – Cannon A., 1982. The Corporate Group as an Archaeological Unit, *Journal of Anthropological Archaeology* 1, 132-158.
- Kamp K.A. – Timmerman N. – Lind G. – Graybill J. – Natowsky I., 1999. Discovering Childhood: Using Fingerprints to Find Children in the Archaeological Record, *American Antiquity* 64.2, 309-315.
- Kralík M. – Novotný V., 2005. Dermatoglyphics of Ancient Ceramics, στο J.A. Svoboda (επιμ.), *Pavlov I Southeast. A Window Into the Gravettian Lifestyles*, Brno, 449-497.

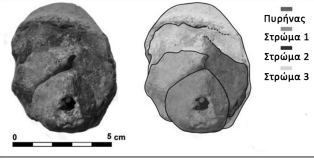
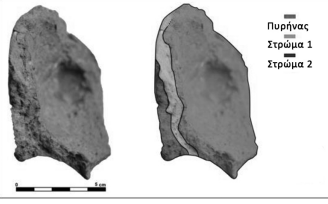
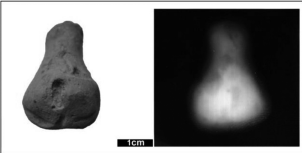
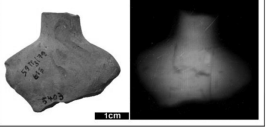
- Kralík M. – Novotný V. – Oliva M., 2002. Fingerprint on the Venus of Dolní Věstonice I, *Anthropologie* XL/2, 107-113.
- Leroi-Gourhan A., 1945. *Évolution et techniques 2: Milieu et techniques*, Paris.
- Leroi-Gourhan A., 1964. *Le geste et la parole*, Paris.
- Marangou C., 1992. *Ειδώλια, Figurines et miniatures du Néolithique Récent et du Bronze Ancien en Grèce*, Oxford.
- Mauss M., 2012. Techniques du corps, στο M. Mauss (επιμ.), *Techniques, technologie et civilisation*, Paris, 365-394.
- Νανόγλου Σ., 2004. Υποκείμενα και υλικός πολιτισμός στη Νεολιθική της βόρειας Ελλάδας: το παράδειγμα της ανθρωπόμορφης ειδωλοπλαστικής της κεντρικής Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, αδημ. διδ. διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Roux V., 2003. A Dynamic Systems Framework for Studying Technological Change: Application to the Emergence of the Potter's Wheel in the Southern Levant, *Journal of Archaeological Method and Theory* 10 (1), 1-30.
- Roux V. – Pelegrin J., 1989. Taille des perles et specialization artisanale. Enquête ethnoarchéologique dans le Gujarat, *Techniques et Culture* 14, 23-49.
- Schlanger N., 2005. The chaîne opératoire, στο C. Renfrew – P. Bahn (επιμ.), *Archaeology: the Key Concepts*, London - New York, 18-23.
- Sillar B., 2009. La saisonnalité des techniques, *Techniques et Culture* 52-53, 90-119.
- Sofaer Derevenski J., 1996. Where are the children? Accessing Children in the Past, *Archaeological Review from Cambridge* 13(2), 7-20.
- Treuil R., 1983. *Le Néolithique et le Bronze Ancien Égéens. Les problèmes stratigraphiques et chronologiques, les techniques, les hommes*, Athènes - Paris.
- van der Leuw S.E., 1984. Dust to dust: a Transformational View of the Ceramic Cycle, στο S.E. van der Leuw – A.C. Pritchard (επιμ.), *The Many Dimensions of Pottery. Ceramics in Archaeology and Anthropology*, Amsterdam, 709-773.
- Χουρμουζιάδης Γ.Χ., 1973. *Η ανθρωπόμορφη ειδωλοπλαστική της Νεολιθικής Θεσσαλίας: προβλήματα κατασκευής, τυπολογίας και ερμηνείας*, Βόλος.

Εικ. 1. Χάρτης της Θεσσαλίας. Σημειώνονται οι οικισμοί των οποίων το υλικό μελετήθηκε στην παρούσα έρευνα.

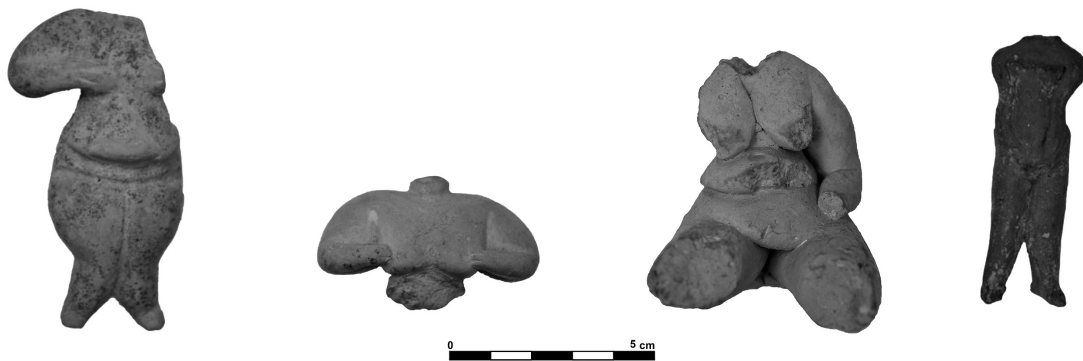
Εικ. 2. Διαμερισμός ανθρωπόμορφων ειδωλίων.

<p>Τεχνική του συμπαγούς όλου</p>	<p>Τεχνική των πυρήνων</p>	<p>Τεχνική του εσωτερικού κενού</p>
<p>Μακροσκοπικές παρατηρήσεις</p> <ul style="list-style-type: none"> • Συμπαγής όγκος σώματος • Ασυνεχές ανάγλυφο επιφάνειας • Συνεχής διαμόρφωση της μάζας πηλού στην τομή 	<p>Μακροσκοπικές παρατηρήσεις</p> <ul style="list-style-type: none"> • Συμπαγής όγκος σώματος • Ασυνεχές ανάγλυφο επιφάνειας • Ασυνεχής διαμόρφωση της μάζας πηλού στην τομή 	<p>Μακροσκοπικές παρατηρήσεις</p> <ul style="list-style-type: none"> • Κούφιος όγκος σώματος • Πλάσιμο σε υποδομή: Η εσωτερική επιφάνεια φέρει αποτυπώματα του σκελετού • Χειροποίητο πλάσιμο: Ακανόνιστη εσωτερική επιφάνεια • Ασυνεχής διαμόρφωση της μάζας πηλού στην τομή
		
<p>Ραδιογραφικές παρατηρήσεις</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ομαλή διαφοροποίηση της πυκνότητας των φωτεινών περιοχών 	<p>Ραδιογραφικές παρατηρήσεις</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ραγίσματα • Απότομη διαφοροποίηση της πυκνότητας των φωτεινών περιοχών 	
		

Εικ. 3. Τεχνικές πλασίματος των νεολιθικών ειδωλίων της Θεσσαλίας.

Εικ. 4. Ακρόλιθο ειδώλιο (Παλιόσκαλα).

Εικ. 5. Χαρακτηριστικοί μορφολογικοί τύποι ειδωλίων της AN και MN.

Εικ. 6. Χαρακτηριστικοί μορφολογικοί τύποι ειδωλίων της NN και TN.